

пів, механізмів та форм інтеграції діяльнісно-прагматичних, семіотичних, власне мовних параметрів, які визначають структуру, системні ознаки, принципи функціонування складно-динамічних одиниць та їх конфігурацій в інтра-дискурсивній перспективі, а також у вимірах інтер- та екстрадискурсивному, останній з яких виводить дискурс до простору суспільних практик. Серед таких напрямків значний інтерес становить, на нашу думку, аналіз пролемоцентричності дискурсу.

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. / Михаил Михайлович Бахтин. – М.: Искусство, 1979. 2. Бахтин М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування / Михайло Бахтин // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 308–317. 3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли. – М.: Издательство иностранной литературы, 1955. 4. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Ролан Барт. – М.: Прогресс, 1989. 5. Бенвенист Э. Общая лингвистика. / Эмиль Бенвенист – М.: Прогресс, 1974. 6. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Юрген Габермас. – у кн.: Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С.287–325. 7. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. 8. Исследование речевого мышления в психолингвистике. – М.: Наука, 1985. 9. Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. – М.: Прогресс, 2002. 10. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / Антуан Мейе. – М.-Л.: Соцэкгиз, 1938. 11. Остин Дж.Л. Слово как действие / Джон Лэнгшо Остин // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.17. – М.: Радуга, 1986. – С.22–129. 12. Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. 13. Ромметвейт Р. Слова, значения и сообщения /

Рagnar Ромметвейт // Психолингвистика за рубежом. – М.: Наука, 1972. – С. 53–87. 14. Сидоров Е.В. Проблемы речевой системности / Евгений Владимирович Сидоров. – М.: Наука, 1987. 15. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Фердинанд де Сосюр. – К.: Основи, 1998. 16. Стросон П.Ф. Намерение и конвенция в речевых актах / Питер Фредерик Стросон // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Радуга, 1986. – Вып. 17. – С. 130–150. 17. Хайдеггер М. Исток художественного творения / Мартин Хайдеггер // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX - XX вв. Трактаты, статьи, эссе. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – С. 264–312. 18. Bouquet S. Y a-t-il une théorie saussurienne de l'interprétation ? / Simon Bouquet // Cahier de praxématique. – № 33. Sémantique de l'intertexte. – 1999. – P. 17–40. 19. Bres J. Brève introduction à la praxématique / Jacques Bres // L'information grammaticale. – P. , 1998. – № 77. – P. 22–23. 20. Bronckart J.-P. Activité langagière, textes et discours. Pour un interactionisme socio-discursif / Jean-Paul Bronckart. – Lausanne – P.: Delachaux et Niestlé, 1996. 21. Foucault M. L'archéologie du savoir / Michel Foucault. – P.: Gallimard, 1969. 22. Greimas A.-J. Du sens / Algirdas Julien Greimas. – P.: Editions du Seuil, 1970. 23. Kerbrat-Orecchioni C. Les interactions verbales. T. 1. Approche interactionnelle et structures de conversation / Catherine Kerbrat-Orecchioni. – P.: Armand Colin, 1998. 24. Kristeva J. La révolution du langage poétique Julia Kristeva. – P.: Editions du Seuil, 1974. 25. Maingueneau D. Analyser les textes de communication / Dominique Maingueneau. – P.: Nathan, 2000. 26. Martinet A. Eléments de linguistique générale / André Martinet. – P.: Armand Colin, 1976. 27. Searle J.R. Sens et expression. Etudes de théorie des actes de langage / John Rogers Searl. – P., Editions de Minuit, 1982. 28. Siblout P. Signification du praxème nominal / Paul Siblout // L'information grammaticale. – P., 1998. – № 77. – P. 24–27. 29. Todorov T. La notion de la littérature et autres essais / Tzvetan Todorov. – P.: Editions du Seuil, 1987.

Надійшла до редколегії 27.09.11

РОМАНСЬКІ МОВИ

Г. Крючков, проф.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФРАНЦУЗЬКОГО ПИСЬМА

У статті висвітлено теорію французького письма з точки зору існування зв'язків між літерними та нелітерними знаками. Визначено, що теоретичні засади французького письма ґрунтуються на трьох взаємозалежних теоріях (теорія алфавіту, графеміка, орфографіка), кожна з яких має свій об'єкт дослідження та свою структурну одиницю: алфавіт – літера, графіка – графему, орфографія – орфограму.

Ключові слова: французьке письмо, теорія алфавіту, літера, графеміка, графема, орфографіка, орфограма.

В статті теорія французького письма досліджена з точки зору існування зв'язків між літерними та нелітерними знаками. Определено, що теоретические основы французского письма основываются на трех взаимосвязанных теориях (теория алфавита, графемике, орфографике), каждая из которых имеет свой объект исследования и собственную структурную единицу: алфавит – буква, графика – графема, орфография – орфограмма.

Ключевые слова: французское письмо, теория алфавита, буква, графемика, графема, орфографика, орфограмма.

The paper discusses the theory of the French writing system in light of the correlation that exists between alphabetic and non-alphabetic characters. Moreover, we determined that the theoretical background of the French writing system is based on three interrelated theories (the alphabet theory, graphemics, orthography). Specifically, every theory has its research object and a structural unit: alphabet – letter, graphemics – grapheme, orthography – orthogram.

Key words: French writing system, the alphabet theory, letter, graphemics, grapheme, orthography, orthogram.

Як відомо, теоретичні засади алфавітного письма базуються на відповідних рівнях організації його системи. Вперше існування трьохрівневої організації системи письма – алфавіту, графіки, орфографії – було визначено понад сто років тому І.О. Бодуеном де Куртене [2], але в сучасному мовознавстві не припиняються дискусії щодо кількості рівней та їх якісного розрізнення. Саме цим пояснюється інтерес мовознавців до графічної форми мови та поява наприкінці минулого століття двох нових розділів лінгвістики: графеміки та орфографіки [3; 4].

Найменше суперечок виникає при визначенні алфавіту, його теорії та базової одиниці. Вже чітко розроблено теорію російського алфавіту [5]. У будь-якій дефініції звуко-літерного алфавіта простежується його основна одиниця – літера. Сучасна французька мова використовує літери латинського алфавіту. Це не суперечить системам графік на латинській основі, а також міжнародній фонетичній транскрипції. Ця обставина сприяє оволодінню як письмовою, так і усною формами французької мови та забезпечує таким чином практичну потребу великої кількості людей, які вивчають іноземну мову.

Літери французького алфавіту з часом зазнали певних змін у написанні складових елементів. Сучасну конструкцію всіх знаків французького алфавіту на прикладі великих літер прямолінійного шрифту можна представити за допомогою невеликої кількості графів. Термін "граф" позначає конструктивний елемент літери, а також основної структурної одиниці графіки – графемі. Преважна кількість літер будується за допомогою лише трьох графів: древка, тобто великої вертикалі (B, D, E, F, H, I, J, K, L, M, N, P, R, T, U), великої діагоналі (A, N, V, W, X, Y, Z) та великої горизонталі (A, E, F, H, L, T, Z). Решта графів використовується у невеликій кількості літер: великий зімкнутий овал (O, Q), великий незімкнутий овал (C, D, G), малий зімкнутий овал (B, P, R), малий незімкнутий овал (J, S, U), мала горизонталь (E, F, G), седій (Q, Ç). Акценти не вживаються, як правило, над великими літерами французького алфавіту. Однак, навіть інколи вжиті вони завершують опис літери-графемі. До акцентів належать такі знаки: крапка (i), дві крапки – трема (ä, ë, î, ö, ù, ü), акут (é), гравіс (è, à, ù), циркумфлекс (â, ê, î, ô, û), тильда (ã, ñ). Інакше кажучи, акцент може виконувати функцію графа,

тобто конституюючого елемента літери, як наприклад, при зображенні літери *i*. В окремих випадках граф стає графемою, за допомогою якої можна диференціювати значення різних слів. Порівняйте: *tache – tâche*, *mur – mûr*, *des – dés*, *ça – çà*, *ou – où*, *mais – mais*.

Значно складніше формулюється різниця між графікою та орфографією. Якщо термін "письмо" використовується в широкому значенні, що охоплює алфавіт, графіку та орфографію, визначення графічного та орфографічного рівнів організації системи письма та його складових потребує уточнень і ґрунтовних досліджень. Уживання низки майже синонімічних термінів у цій сфері, а саме, графематика, графологія, графономія, графетика, графемологія, параграфеміка, сутність яких ґрунтовно проаналізовано у працях Т.О. Амирової, ускладнює аналіз графічного рівня мови [1; 3].

Незважаючи на фундаментальні дослідження останніх трьох десятиліть і розвиток графічної лінгвістики, появу нової лінгвістичної науки – графеміки – багато вчених, зокрема французьких, ототожнюють графіку, орфографію та графологію. У таких дослідників як К. Бланш-Бенвеніст, А. Шервель, Н.Каташ та інших, орфографія постає як нова лінгвістична дисципліна, яка базується на фонологічному методі. Це призводить до ототожнення таких розділів графічної лінгвістики, як палеографія, графіка, орфографія, графеміка [1]. Спроба Н. Каташ відокремити графіку від орфографії також не мала успіху.

З іншого боку, змішання графічного та орфографічного рівнів письма переважніше відомі терміни "графіка" та "орфографія" та перешкоджає всебічному теоретичному дослідженню кожного з них.

Термін "графіка" вживається у двох значеннях: 1) як сукупність усіх засобів письменності та 2) сукупність письмових знаків, засобів, можливостей, способів і правил для позначення фонем мови та звуків у мовленні. Існує також варіант вживання цього терміну у значенні співвідношення системи письмових знаків із фонетичною системою мови, тобто графічних і акустичних елементів [1].

Графіка встановлює звукові значення окремих літер або як читаються ті чи інші букви. Л.В.Щерба розрізняв правила алфавіту, тобто способи зображення фонем мови, незалежно від того, як пишуться конкретні слова [5]. До правил графіки належать такі відповідності, що є обов'язковими або можливими для з'ясування у системі письма окремих графем або їх комбінацій зі звуковими, фонологічно суттєвими одиницями мови (фонемами, складами і т.д.). В.Г. Гак відокремлював графічну систему, яка вивчає мовні засоби для позначення звуків. Інколи, як це має місце у французькій мові, ці засоби можуть виконувати інші функції, наприклад, передавати граматичні категорії [3].

Аналогічну спробу виокремити графіку при дослідженні французької мови було зроблено Н.Каташ, яка визначала графіку як спосіб запису звуків або слів без урахування норм або системи мови, однак такий підхід не поширився серед дослідників. Тому дослідниця користувалася у подальшому терміном "орфографія" для позначення графіки, але при цьому вживала похідні "графічний", "графічно" і т.д. [4].

Графічна система сучасної французької мови має численні засоби для позначення на письмі її фонемного складу, внаслідок чого один і той же звук можна записати за правилами графіки різноманітними способами. Московська фонологічна школа дотримується думки, що для теорії письма важливою є лише орфографія, бо існує тільки один комплекс правил отримання правильного літерного запису, однак існують два різних типи умов,

що обумовлюють вибір букви для фонем. Ці умови названо фонологічними та морфологічними.

Т.О. Амирова вважає, що специфіка графіки полягає в тому, що її проблеми стосуються лише співвідношення графічних і фонічних елементів, не торкаючись при цьому інших питань [1, с. 60]. Одночасно надано теоретичне обґрунтування появи нової лінгвістичної науки – графеміки. "Графеміка може визначатися як розділ графічної лінгвістики, як наука про графічні конститутивні елементи письмової мови, їх функції і властивості, а також їх система організації. Графеміка займається перш за все дослідженням функціональних властивостей виокремлених нею графічних елементів" [1, с. 53]. Таким чином, графеміка надає системно-функціональний опис письмової мови. У той же час орфографія є вихідним матеріалом для систематики, що реалізується графемікою.

Графеміка займається функціональним навантаженням основних структурних одиниць цього розділу графічної лінгвістики – графем. Ще на початку ХХ століття Бодуен де Куртене визначив найпростіші елементи письма – "графемі", характерною ознакою яких є їх неподільність... Визначена графема стає буквою так само, як і фонема, що стає звуком" [2, с. 213–214]. При цьому, однак, слід уникати вживання термінів із одної сфери мовного мислення в іншій. Наприклад, некоректно визначати "глухі" та "німі" букви, бо ці терміни належать до акустичних, а не оптичних [2, с. 219]. Таким чином, елементарна структурна одиниця графічного рівня – це графема.

У наш час термін "графема" ще не має чіткого визначення. При цьому, існують такі основні підходи. Графема може розглядатися як мінімальна одиниця письма, яке є автономним по відношенню до усної форми мови. Графема для письмової форми є такою ж одиницею, як фонема для усної форми. У той же час графема не є репрезентантом фонем на графічному рівні.

Суттєвим моментом при такому підході є те, що одна фонема може мати на письмі послідовну низку графем і навпаки – одна графема може відповідати кільком фонемам. Графемі зіставляються за вихідними елементами, до яких належить малюнок кожної графемі. Першочергове значення при визначенні мінімальної одиниці графіки має її суто графічна характеристика. Інакше кажучи, найменші одиниці письма – графемі – утворюють власну систему, подібну до фонологічної, але незалежну від останньої. Такий підхід до визначення графемі як мінімальної одиниці автономного графічного рівня має багато прихильників: А.Аврам, Т.О. Амирова, Ж.Артюр, Й.Вахек, А.О.Леонтєв, Т.М.Николаєва, О.О. Реформакий, Р.Стетсон, Х.Ж.Улдалл, В.Хаас, Г.Хаммарстрем та інші [4].

Основні тенденції при такому підході до визначення графемі базуються на специфіці суто графічних явищ. Наприклад, мінімальна структурна одиниця письмового мовлення – графема – слугує для семантичного або формально-граматичного розрізнення слів, виходячи з двох різних норм мови (усної та письмової), їх структурних особливостей, тобто системи лінгвістичних одиниць і побудови повідомлення. Графічний тип визначається за великою кількістю літер, що можна об'єднати завдяки спільній ознаці перцептуального враження.

Розмежування одиниць усної мови (фонем) та одиниць письма (графем), дослідження їх як автономних, незалежних один від других призводить у подальшому зіставленні до асиметрії. Фонологічні та графічні явища мають свою власну специфіку. Існуюча опозиція глухих і дзвінких приголосних [p] – [b] тощо, не має відповідного еквіваленту на рівні графем. Порівняйте, наприклад, такі слова: *obéir – obscur*. З іншого боку, опозицію графічних варіантів фонемі [e] не відображено у фонологічній системі: *nez, et, été, je parlerai*. Ці аргументи свідчать про

необхідність на певному етапі дослідження проводити окремо аналіз фонем і графем.

Визначаючи розрізнявальні графічні елементи письма, Т.О.Амирова пропонує власну методику виокремлення графеми. Графемі властива системно-функціональна сутність, зумовлена онтологією письмової мови як імманентної знакової системи. Ось чому не слід оперувати поняттями, що належать до одиниць іншої знакової системи – звукової мови. Графему визначено як поняття теоретичної лінгвістики, а не як об'єкт, що конкретно спостерігається, як одиницю письма з умовним значенням [1, с. 92], як конструктивний і розрізнявальний елемент значимих мовних одиниць [1, с. 252].

Такий підхід до визначення графем має суттєві переваги. Структурна графічна одиниця завжди буде мінімальною, достатньою для розрізнення морфем, слів, словосполучень, речень. Найменшою графемою у французькому письмі є крапка. Для науковця крапка є абстрактним концептом, який з точністю позначає місце зустрічі, перетинання. З точки зору графічної термінології крапка – це матеріальна площа, яка ідентифікується людиною, тобто вона презентує найменшу одиницю графіки і виконує функцію атома будь-якого фігуративного вираження. [6, р. 17]. У взаємодії з іншими графічними елементами крапка надає значення графемам. Наприклад, вертикальна риска, над якою стоїть крапка, перетворюється на літеру і. Якщо додати другу крапку над вертикальною рискою, з'явиться нова графема, яка виконуватиме розрізнявальну функцію, але зовсім іншу, ніж та, що існує в усній формі слова. Порівняйте: *mais – maïs*.

Інший підхід до ідентифікації графем полягає у врахуванні залежності письмової форми мови від усного мовлення. У цьому випадку графема визначається фонемою. Тлумачення графем у письмових формах мов, алфавіт яких побудовано на буквенному принципі, базується на взаємозалежності письмової та усної форм мови, при цьому письмо має бути фонетичним. Тоді сукупність графем, виокремлених у залежності від фонем, складає графіку мови. Такий підхід призводить найчастіше до об'єднання графіки та орфографії, заперечення наявності двох незалежних рівнів – рівня фонем та рівня графеми. Але він також має багато прихильників: В.І. Балинська, К.Бланш-Бенвеніст, А.Шервель, В.Г.Гак, Н.Каташ, Т.Аларкос Льюрак, Р.В.Макарова, Ю.С. Маслов, В. Мотш, В.Хоржейши та інші [4].

Графему можна трактувати як певний сегмент письмового тексту, що використовується у мові для передачі звуків смислорозрізнявальних одиниць – фонем. Інакше кажучи, графема розглядається як літерне вираження фонемі. Наявність значної кількості умовних фонетичних написань, за допомогою яких забезпечується запис слова на слух після обов'язкового ознайомлення з правилами графіки, вимагає створення на кожну фонему особливої таблиці – фонографемографа. Такий фонографемограф дозволяє встановлювати реально існуючі умовно-фонетичні написання слів. Кожне написання є абстрактним, якщо воно вжито на графічному рівні мови, але й одночасно воно буде конкретним, якщо враховано реальну орфографію слова. У такому випадку до графем слід віднести монографи, диграфи, триграфи, інші поліграфи, які на орфографічному рівні будуть відповідно монограмами, диграмами, триграмами, тетраграмами, пентаграмами тощо. Літера стає у такій концепції цілою графемою або лише частиною графеми, а графема повинна передавати одну фонему, а не послідовність фонем.

Якщо графема визначається як абстрактна одиниця (сутність), що має своє місце в алфавіті та відповідник у фонологічній системі, є ризик створення безмежного алфавіту або графічного інвентаря мови. Різницю між графемою та літерою можна тоді трактувати подібно опозиції фонемі та звука, а літера буде реалізацією фонемі на графічному рівні. Лінгвістичний аналіз письма без урахування усного мовлення дозволяє виокремити два типи графічних одиниць: розрізнявальні (дистинктивні) одиниці – графеми та значущі (сигніфікативні) одиниці – письмові слова, складені на базі графем. Однак, у французькій мові знову постає проблема появи проміжної між розрізнявальною та значущою одиницею – диграми. З одного боку, диграма – це вже не графема, бо вона складається з двох графем, а з іншого – це ще не графічне слово.

Графеми можуть також визначатися як графічні елементи, що складають письмову послідовність. За своїм складом графеми поділяються на прості, тобто утворені однією літерою, та складні, що об'єднують кілька графічних елементів, які позначають одну фонему. За функціями графеми розподілені на моновалентні, тобто такі, що позначають ту саму фонему, та полівалентні, які відповідають різним фонемам.

Поділ письмових слів на графеми зводиться в принципі до визначення графематичної значимості груп букв [4].

Запропонований графічний інвентар французької мови нараховує 111 графем (43 однолітерних, 66 дволітерних, 2 трилітерних):

а) однолітерні графеми – a, à, â, æ, b, c, ç, d, e, é, è, ê, ë, f, g, h, i, î, ï, j, k, l, m, n, ñ, o, ô, õ, œ, p, q, r, s, t, u, û, ü, v, w, x, y, z;

б) дволітерні графеми – aa, ai, aï, am, an, ão, au, aw, ay, bb, cc, ch, ck, cq, cz, dd, ea, ee, ei, eï, em, en, eu, eû, ew, ey, ff, gg, gh, gn, il, im, in, îñ, ïñ, kh, le, lh, ll, mm, ng, nn, oi, oï, om, on, oo, ou, oû, oÿ, ow, oy, ph, pp, rr, sc, sh, ss, tt, ue, um, un, yï, ym, yn, zz;

в) трилітерні графеми – aon, ill.

Кожна графема розглядається у взаємозв'язку з відповідною фонемою. Графематичний аналіз зводиться до встановлення сукупності характеристик відносин звуків/написань і написань/звуків, не торкаючись понять функції або опозиції у зв'язку з комунікацією. Пара графеми і звуку називається графонемою. Кількість графонем залежить від кількості відповідників фонем і графем конкретної мови. Тобто для французької мови кількість графонем не обмежено. Фонематична графемна пара – це одиниця усної форми мови, яка відповідає якій-небудь графемі її письмової форми. У фонологічному плані ця одиниця може відповідати якій-небудь фонемі, групі фонем або фонетичному нулю. Кожна графема може мати кілька фонематичних пар і навпаки. Графонемі можуть розрізняватися графічно та фонічно або лише графічною чи фонічною частиною.

Такий підхід дозволяє виокремити три групи графонем: група графонем – гетерографів і гетерофонів, які розрізняються одночасно як графічною, так і фонічною частинами;

група графонем – омофонів і гетерографів, які розрізняються лише графічними частинами;

група графонем – омографів і гетерофонів, які розрізняються лише фонічними частинами [4].

Така концепція ідеально підходить до системи письма, що базується на фонетичному принципі. Однак, дефініція графеми в залежності від її фонетичних еквівалентів не забезпечує основну вимогу графіки – визначити елементарну, мінімальну, неподільну, розрізнявальну одиницю.

Ось чому слід повернутися до питання розмежування орфографії та графіки як діалектичного протиставлення абстрактного, формального (графіка) та конкретного, значущого (орфографія). Будь-яке орфографічне написання неможливе без графіки, як і графічний аналіз неможливий поза орфографією. На відміну від орфографії, яка займається написанням конкретних мовних одиниць, що мають позначене, графіка – це рівень організації письма, який стосується абстрактних, елементарних графічних елементів, що безпосередньо співвідносяться з фонемами, морфемами, семемами.

Основна вимога до мінімальної структурної одиниці графічної системи є її неподільність. Виходячи з цього, проаналізуємо графічну систему французької мови з оглядом її відповідності трьом вимогам раціональної побудови наукової графіки.

По-перше, кожна літера має позначати звук, тобто графічна система не повинна мати букви без фонетичного еквівалента. Французький алфавіт не є ідеальним з цієї точки зору, бо в ньому присутня буква *h*, яка практично не позначає звук за винятком кількох запозичених слів. Аналіз графічного складу французьких слів свідчить, що у 99 % випадків вони мають так звані "німі" літери, без звукового аналога. На 303855 слів і словоформ снує лише 3166 лексичних одиниць без літер, що не позначають звуки. Інакше кажучи, лише 1 % французьких слів відповідає вимогам раціональної графіки, а решта 99 % можуть повноцінно аналізуватися лише на орфографічному рівні [4].

По-друге, кожна буква має позначати лише один звук, а не два чи більше послідовних звуки. Літери французького алфавіту *x*, *i*, *g*, *j* можуть позначати звукосполучення, а саме [ks], [gz], [ij], [dʒ]. Крім цього, на графічному рівні існують буквосполучення типу *oi*, *oip*, які відповідають комбінаціям звуків, що не мають літерних еквівалентів на рівні алфавіту.

По-третє, кожна літера в усіх уживаннях має позначати один і той самий звук, а не різні звуки. У французькій мові практично не існує літер, які б задовольняли цю вимогу. Переважна більшість букв має два-три, а деякі – сім-вісім фонетичних еквівалентів. Більш того, французька фонетична система не має жодного звуку з одним єдиним графічним відповідником. Так, звук [k] тільки на рівні алфавіту має п'ять графічних аналогів (*c*, *g*, *q*, *x*), а з врахуванням різних буквосполучень ще вісім: *cc*, *ch*, *ck*, *cq*, *kg*, *kh*, *qq*, *qi*.

Така заплутаність фонетико-графічних і графіко-фонетичних відносин у французькій мові обумовлює специфічний підхід при визначенні понять "графема" та "графеміка".

Для визначення мінімальної структурної одиниці порівняймо графічні форми таких слів: *la* – *là*, *du* – *dû*, *ça* – *sa*, *au* – *eau*, *rap* – *raon*, *tan* – *taon*.

У перших словах, які складаються з простих літер або літер із діакритичними знаками, кожна з яких позначає однаковий звук, усі літери є графемами. Крім цього, одна з літер кожної пари має надрядковий знак, який достатньо розрізняє на графічному рівні слова, тобто може вважатися графемою. У другій серії слів різним фонемам відповідають різні букви або однієї фонемі відповідають різні графічні еквіваленти. Для кожної пари слів визначено елементарний графічний знак – букву, яка розрізняє слова. Ця буква виконує функцію графемі.

Фонема і графема є в цих випадках мінімальними, елементарними, неподільними одиницями. На відміну від фонемі, яка характеризується довготою звучання, тобто часовими параметрами, графема має лінійність, довжину в просторі. Лінійна довжина однієї графемі відповідає одному інтервалу друкованого тексту, тобто простору, який займає одна літера.

Отже, французькі графемі підрозділяються на такі:

- нуклеографемі (звичайні букви, дефіс, апостроф, знаки пунктуації);
- супраграфемі (надрядкові знаки);
- субграфемі (підрядкові знаки).

Основна структурна одиниця письмової форми французької мови – графема – може відповідати фонемі, сполученню фонем, нулю звука, в тому числі у складі буквосполучення, нелітерному знаку. А визначення графемі можна запропонувати таке:

Графема – мінімальний, елементарний, смислорозрізнявальний знак письма з певним фіксованим набором конструктивних елементів (графів), який певною мірою може співвідноситись із фонемою. Графемі утворюють графіку французької мови, а функціональним навантаженням графем як розрізнявальних елементів займається графеміка – розділ мовознавства, який вивчає закономірності та правила зображення фонем на письмі [4].

Значно ширший діапазон значень у терміна "орфографія". По-перше, орфографія у найбільш широкому значення слова є синонімом терміна "письмо", тобто це сукупність правил використання всіх графічних засобів мови, включаючи пунктуацію. По-друге, орфографія – це сукупність правил використання графічних знаків, позначаючих звуки, для написання конкретних слів, інших мовних одиниць, що мають позначене. По-третє, орфографія – це зв'язок, співвідношення системи графічних знаків не тільки з фонетичною системою, але також із граматикую і семантикою. По-четверте, орфографія це фактичне написання слова. Нарешті, по-п'яте, орфографія розглядається як соціальний інститут, норма, яка віддзеркалює певний бік суспільно-мовної діяльності [3].

Функціонування багаторівневої системи французького письма забезпечується розгалуженим інвентарем літер, графем і орфограм, необхідних для відтворення великої кількості слів і словоформ, середня довжина яких не перевищує трьох-чотирьох літер.

Основною структурною одиницею орфографічного рівня є орфограма – мінімальна значуща одиниця письма, якій властиві графо-фонетико-граматико-семантичні відносини. На відміну від графемі, яка виконує суто розрізнявальну функцію, орфограма може мати просторову низку графічних знаків: від однієї літери – до мультиграфічної піктограми, відповідником якої у межах існуючої термінології є текст. Таким чином, орфограма має прямий зв'язок із позначеним і визначає нормований стан позначення на письмі.

Порівняймо орфограми в таких словах: *balade* (прогулянка) – *ballade* (балада), *basaga* (сорт кришталю) – *baccara* (гра), *baptiste* (баптист) – *batiste* (батист), *bau* (бімс) – *beau* (гарний), *rap* (пола) – *raon* (павич), *tan* (дубильна кора) – *taon* (гедзь). Можна виокремити такі орфограми: *l* – *ll*, *c* – *cc*, *p* – *[-]*, *au* – *eau*, *an* – *aon*.

Для слів *la* – *là*, *ou* – *où*, *mug* – *mûg* орфограмами є *a* – *à*, *ou* – *où*, *u* – *û*, тоді як графемами у цих словах будуть гравіс і циркумфлекс.

Аналіз однолітерних і багатолітерних французьких фіналей засвідчує їх поліфункціональність і можливість виконання ними різноманітних фонетичних, граматичних і семантичних функцій. Здатність фіналей кумулювати різні функції можна констатувати на прикладі орфограми *s*:

- фонетична інформація, тобто вплив на звуковий аналог попередньої літери в односкладових словах (порівняйте: *le* – *les*, *ce* – *ces*, *de* – *des*);

- граматична інформація, коли фіналь *s* указує на конкретну особу чи час дієслівної форми (наприклад, перша та друга особи однини дієслів другої групи, орфографія яких відрізняється від третьої особи: *je* (tu) *finis* – *il finit*, *je* (tu) *choisis* – *il choisit*);

• семантична інформація, якщо орфограма-фіналь s визначає значення конкретного слова (порівняйте: pois (горох) – роix (смола), де саме фіналь s є визначальною орфограмою слова "горох").

У словах і слововформах багатолітерні фіналі можуть визначати значення слів: (il) doit – doigt (літера g є графемою, а орфограма gt визначає значення).

Французька орфографія постійно відчуває контрудари тенденції мови до простого слова, що призводить до появи написань з власним обличчям, тобто слів, які миттєво сприймаються як єдиний знак із своїм графічним позначенням і позначеним. Інакше кажучи, слово, яке складається з літер, наближається до слова-ідеограми завдяки розгалуженій системі графічних елементів.

Візуальний образ слова може асоціюватись із його значенням. Наприклад, французьке слово lys (лілея) привабливіше за lis тому, що літера "y" начебто зображує стебло квітки, яка "розквітає" між двох приголосних. У слові toit (дах) кінцеве "t" начебто завершує архітектуру будівлі. Орфографія слова locomotive дозволяє уявити трубу "l" та колеса паровоза. З погляду теорії ці факти цікаві тим, що в даному випадку ідеограма є кінцевим феноменом, тоді як саме з неї починається історія письменності [3].

Чим довше слово, тим ближче його орфографія до фонетичної форми (mascarade, pupitre, dictature). Щодо коротких слів, то їхня орфографія, як правило, є складнішою (taon, temps, saint, seing). Можна відзначити, що чим сильніша тенденція мови до моносилабізму, тим складніша орфографія слів, які набувають цілісний, індивідуальний образ: port (порт) – porc (свиня) – pore (пора). Гіперболізація цієї тенденції призводить до пошуку залежності між орфографією слова та його значенням, тобто до перетворення звичайного слова в ідеограму [3].

Інакше кажучи, прямий перехід від акустичного позначення до візуального можливі лише на абстрактному рівні, коли низка довільно використаних графічних знаків не гарантує адекватного зображення на письмі певного поняття, а також дотримання орфографічної норми. А відтак, перехід від одного позначення (акустичної форми) до другого (графічної форми) можливий лише через позначене.

Французька мова має розгалужену систему орфограм, необхідних для відтворення перш за все великої кількості слів, довжина яких дорівнює одній, двом, трьом, чотирьом літерам. Становлення системи французького письма пов'язане з діалектикою співвідношень значень усної та письмової форм мови. Її орфографія поступово будувалась на базі літер латинського алфавіту з наступним залученням іншомовних елементів і нелітерних знаків. Для вивчення функціонального навантаження орфограм і системи орфографії було створено новий напрям лінгвістики – орфографіку. На відміну від існуючих розділів мовознавства, орфографіка визначає значущі орфографічні елементи письма, їхню структуру, відношення, функції, підсистеми. Орфографіка утворює теоретичне підґрунтя формулювань правил переходу від усних висловлювань до письмових і навпаки.

У сучасному французькому письмі вживається понад 140 лише літерних фонограм, серед яких знаходимо 48 монограм:

По-перше, до фонограм належать 48 монограм:
 a – papa, samarade, carnaval, mascarade; baby, hall; football, cake, ale, ace;
 à – là, voilà, ça;
 â – tâche, pâte;
 ā – nāga, nirvāna, serdāb;

ã – sertão;
 ä – tjäle, Länder ;
 æ – ægosome, æthuse, nævus, æschne;
 b – banane, bac, baobab, abri, barbe, absent ;
 c – car, clair, décorer, muscle, sac, lac; ceci, cerise, cil, cycle; second; ciao, dolce; Wace;
 ç – ça, leçon, commençons, reçu; çivaïsme ;
 d – date, dispute, adorer, malade, sud, médecin ;
 e – est, mer, rester, sec; et, mes, assez; probablement; speaker;
 è – mère, mystère, après ;
 é – été, fée, parlé, pré, éternité; céleri, médecin ;
 ê – fête, tête, rène; fête, têt, boulé, koré;
 ë – Noël, maërl, naëgite; canoë;
 f – fortune, réforme, tarif; neuf heures, neuf ans;
 g – gris, organe, zigzag; gérondif, giselle, gymnastique; gangster, long usage; gin, manager;
 h – marihuana, dehors, hiver, bah;
 i – il, inutile, livre, midi, iode, pierre, cahier; crier, ouvrier; pipeline, time; flirt ;
 î – île, abîmer;
 ï – hair, naïf, maïs, égoïste; îambe, faïence, haïe;
 ĩ – hadıth ;
 j – journal, adjectif, déjà; jeep, jazz; projeter; fjord, junker, jota ;
 k – képi, kilogramme, anorak ;
 l – limite, parole, péril;
 m – manifester, marmite, islam ;
 n – nord, punir, badminton; flamenco; junker; Granby ;
 ñ – señorita, doña ;
 o – orner, pomme, porter; rose, pot, ciao ;
 œ – œil, œillet; œrsted; œsophage, coëliaque; œstre, grœnendal , læss, Cœdès ;
 p – petit, groupe, cap, partir, stop, pipe ;
 q – quartier, tranquille, cinq; aqueduc, paquebot ;
 r – racine, écrire, amer, crime, semestre, dire, cour ;
 s – salade, rester, cosinus; rose, subsister, gestaltisme, röstı ;
 t – tasse, porter, direct, net; conversation, démocratie, nationale; football ;
 u – union, but, du; nuit, huit; aquarelle, équateur; bluff, club; business; bulldozer, guru;
 ù – où, d'où (вживається в диграмах);
 û – mûr, sûr, dû ;
 ü – crapaüter, volapük; Haüy, Vogüé; capharnaüm;
 v – vase, valable, ouvrir, vivre; achever, brevet, leitmotiv, Azov, Kiev;
 w – wagon, wolfram; week-end, whisky; Wissant ;
 x – xi, express, axe, hélix; xanthome, exercice; soixante, dix, coccyx; sixième; excepter;
 y – y, style, pyjama; yeux; essuyer, appuyer; buggy ;
 ÿ – Haÿ-les-Roses, Louÿs ;
 z – zéro, zoo, gaz; zeta; quartz; konzern, kronprinz .

Основне призначення літери – відтворювати відповідні звуки – доповнюється у французькій орфографії невласливою алфавітному письму функцією, а саме, визначити конкретне поняття. Комбінаторні можливості літер утворювати багатолітерні комплекси (диграми, триграми і так далі) призвели до появи у французькій орфографії великої кількості поліграм, виконуючих, крім фонографічної, смисловизначальну функцію. Наприклад, диграма "an" обумовлює значення слова panser (перев'язувати), а диграма "en" визначає поняття penser (думати); монограма "c" визначає значення слова asoge (аір), а диграма "cc" – слова asoge (підпірка).

Графічний комплект диграм французького письма нараховує 64 одиниці:

ai – air, vrai, gai, quai; abaisser, faisable, faisander ;
 aî – maître, paraître; aîné; maîtresse ;
 am – lampe, ampoule, amphithéâtre ;

an – ancre, fiancé, avance, plan, gourmand ;
 au – jaune, pauvre; automobile; lauré, saur ;
 ay – tramway, gray; pays, paysan; gray, paye; crayon,
 rayon ;
 bb – abbé, rabbin, dribbler ;
 cc – accord, occasion; accident, occidental ;
 ch – chirurgien, moustache, chaouch; technique; sandwich ;
 ck – nickel, bifteck, ticket, hockey, jockey ;
 cq – acquérir, grecque, La Mecque, Lacq ;
 dd – addition, reddition ;
 ea – speaker; steak, break ;
 ee – meeting, yankee ; Saas Fee ;
 ei – neige, beige, seine, seizième; leitmotiv, reichmark ;
 eî – reître ;
 em – emporter, remplir; sempiternel ;
 en – entendu, sentir; examen, bien, benjamin ;
 ën – Boën ;
 eu – producteur, directeur, peuple; pneu, heureuse; eu ;
 eû – jeûne; qu'il eût ; jeûner ;
 ey – hockey, jockey; geysers; grasseyer ;
 ff – coiffeur, souffler, skiff ;
 gg – agglomérer, foggara; suggérer ;
 gn – montagne, campagne, champagne, signer ;
 im – imbécile, imprimer, timbre, simple ;
 in – individu, institut, province, vin ;
 îñ – vous vîntes ;
 ïñ – coïncider ;
 kh – kolkhoze, sikh, khamsin, makhzen ;
 kk – akkadien, slikke ;
 ll – collectif, aller, atoll, llanos ;
 mm – communauté, flamme, somme;
 nn – tunnel, connu, personne, annuel, donner, sonner ;
 oa – toast, goal ;
 oe – moelle, boette ;
 oé – foéner ;
 oè – foène ;
 oê – poêle, poêlier ;
 oë – foène, boête; mère ;
 œu – sœur, cœur; œufs, bœufs, vœu; écœurer ;
 oi – oiseau, rasoir, apercevoir, croire, moi ;
 om – comprimé, bombe, tomber ;
 on – bonjour, leçon, bonbon, monsieur ;
 ôñ – dông ;
 oo – alcool; foot, boom; shampooing ;
 ou – ou, vouloir, beaucoup, cou, sou ; jouer, oui,
 douanier ; round, ounce ;
 oû – où, d' où ;
 oût – goût, soûler ;
 oy – voyager, envoyer ;
 ph – photo, phonographe, orthographe ;
 qq – Saqqarah ;
 rr – barrage, tonnerre, nourrir ;
 sc – ascenseur, descendre; fascisme ;
 sh – mackintosh, shampooing ;
 ss – ambassadeur, connaissance, express ;
 tt – attitude, cigarette, watt ;
 um – humble, parfum; minimum ; rhumerie ; lumbago ;
 dumping ;
 un – lundi, emprunter, tribun ; secundo, unguéal,
 acupuncture ;
 ym – sympathie, symbole, symphonie ;
 yn – syndicat, lynx, syncope, syndrome ;
 zz – blizzard, jazz ; pizza, razzia.
 Дволітерні графічні комплекси – диграми, не обмежують
 комбінаторні можливості французької орфографії. Утворю-
 ються трілітерні орфограми, тьобто триграми:
 ail – détail, bétail, travail ;
 aim – paimpolaise, faim ;
 ain – ainsi, crainte, pain, saint, train ;

aon – paon, faon, taon ;
 cch – saccharifier ;
 chs – fuchsia ;
 eau – eau, beau, chapeau, nouveau ; beaucoup ;
 eil – appareil, conseil, soleil, pareil, sommeil.
 eim – Reims ;
 ein – peinture, éteindre, plein ;
 emm – femme ;
 enn – solennel ;
 eun – à jeun ;
 ill – fille ; artilleur ;
 œil – œil ;
 oin – coin, point, moindre, loin, soin ;
 sch – schéma, schah, scheik, schist !

Триграми не вичерпують максимальні можливості
 літерної комбінаторики. До складу інвентаря французь-
 ких орфограм увійшли вісім тетраграм – комплексів із
 чотирьох літер:

aill – travailler, jaillir, bataille, paille;
 eill – abeille, merveille ; meilleur, merveilleux;
 euil – deuil, feuil, fauteuil, seuil ;
 illi – vanillier, quillier ;
 œill – œillet ;
 ouil – fenouil ;
 ueil – accueil, orgueil;
 uill – juillet, aiguille, cuiller.

Найскладніші фонограми, які складаються з п'яти лі-
 тер, утворюють клас пентаграм:

ailli – baillage ;
 euill – feuille, feuillage, portefeuille;
 ouill – bouillir, grenouille;
 euill – accueillir, recueillir.

Крім 141 фонограми (48 монограм, 64 диграми,
 17 триграм, 8 тетраграм, 4 пентаграми), у складі ініці-
 альної частини французького графічного слова зустрі-
 чаються афонограми. Втрата літерою свого фонетично-
 го еквіваленту призвела до появи великої кількості
 афонограм і фіналей. Безеквівалентні з точки зору фо-
 нографії літерні комплекси ініціальної частини слова
 (афонограми) та фінальної (фіналі) порушують основне
 правило алфавітного письма, в якому літера повинна
 відтворювати конкретний звук. Тому афонограми і фіналі
 слід віднести до графематичних засобів французького
 письма. Їхнє основне призначення полягає у визначенні
 семантичного та/або граматичного значення слів. На-
 приклад, у слові haïne саме афонограма "h" обумовлює
 графічний образ поняття "ненависть", а відсутність цієї
 афонограми визначить слово "aine" (пах).

Основне призначення графічної фіналі – визначити
 лексичне та/або граматичне значення слів туpe повніс-
 тью реалізується в орфографії французької мови.

Графематичні функції літерних афонограм і фіналей
 підкреслюють тенденцію перетворення французького
 алфавітного письма в ідеографічне, а нове надбання
 нелітерними орфограмами фонографічних функцій сві-
 дчить про діалектичний взаємозв'язок ідеографічного
 та фонетичного принципів орфографії. У французькій
 орфографії вживаються такі афонограми:

a – août, saoul ;
 e – acheter, asseoir ;
 f – chef-d'œuvre ;
 g – longtemps, vingtaine ;
 h – hiver, trahison ;
 i – business, oignon ;
 k – knock-out, knock-down ;
 l – fils, aulne ;
 m – automne, condamner ;
 p – sculpteur, compter ;

pt – septmoncel ;
 s – lesquels, mesdames ;
 th – asthme, isthme ;
 u – guerre, question, qui ;
 w – bow-string, rewriter ;
 x – auxquels ;
 z – rez-de-chaussée.

До афонограм слід додати 52 літерні фінали, що не мають у парадигматиці конкретного звукового еквіваленту і додаються як орфографічні маркери на кінці слова. Фінали вживаються майже у 87 % французьких словоформ. Фіналь може бути нульовою (ami), однолітерною (amie), дволітерною (amies), трилітерною (ils parlent), чотирилітерною (ils communiquent).

Відкритість французької графіки призвела до численних запозичень із графічних систем інших мов, серед яких перше місце посідає англійська. Інтернаціоналізація французької графічної системи сприяє її універсалізації, конкурентоспроможності, привабливості, а також надає шанс зберегти в майбутньому свою оригінальність, історичність і вижити в умовах лінгвістичної глобалізації. Крім іншомовних запозичень, французька орфографія постійно збагачується за рахунок нелітерних, суто графематичних засобів.

Французькі графічні слова можуть включати до свого складу нелітерні знаки, яку порушують їх літерну цілісність, тобто займають простір, що мала б займати літера. Ці знаки називають інтерлітерами або іллетрограмами [3]. Як зазначав Л.В. Щерба поділ на слова є по суті застосуванням ієрогліфічного принципу [5, с. 9]. Створити теорію нелітерних знаків письма є вкрай важкою справою, бо система цих знаків виникла стихійно. В основі цієї системи немає ніякої теорії [5, с. 123].

Найбільш поширеною іллетрограмою є інтервал, основне призначення якого полягає у відокремленні одного графічного слова від інших. Як суто інтерлітерний знак, що поділяє речення на слова, інтервал може також виконувати об'єднувальну функцію. Наприклад, *potte de terre* (картопля), *compte rendu* (звіт). Належачи до графематичних засобів французького письма, інтервал реалізує змістовизначальну функцію. За його допомогою встановлюється лексичне та/або граматичне значення слів, словосполучень.

Вживання алфавітним письмом піктограм з метою безпосередньої передачі значень і понять підкреслює діалектику прагнення графічної форми мови відтворювати не лише її звукову будову, але також понятійну систему. Малюнок, як і літерна форма слова, може мати пряме значення, або придбати низку допоміжних, інколи енантіосемічних відтінків [3].

Знаки, символи, вживані мовами з алфавітною системою письма, мають умовний характер. Лише певна група людей розуміє їх езотеричний зміст. Найчастіше людина, яка побачила символ, сприймає його як графічний знак, що натякає на існування кількох значень, або прихованого більш глибокого змісту. Полісемія цих графічних знаків часто обумовлює співіснування енантіосемічних значень у одній орфограмі-піктограмі.

Емблемою вважається, як правило, набір графічних зображень, що розглядаються і пояснюються алегорично і що розкривають послідовно ідею за ідеєю. Але символізувати ідею може і звичайний літерний текст. Наприклад, без символіки неможливо зрозуміти Біблію, де кожна притча є алегорично зображеним символом.

Французька графіка завдяки своєму відкритому характеру вживає без обмежень літерні та нелітерні знаки, чим ефективно сприяє універсалізації мови. Графіч-

ні знаки, на відміну від вербальних і тактильних, більш пристосовані до передачі універсальних понять макрокосмосу, космічної мови, яка втілюється в кожній людині в мікрокосмічних структурах [3].

Графічні одиниці (літери, слова, ідеограми, піктограми) відтворюють звукову будову мови та створюють власну понятійну систему. Орфограма може мати пряме, екзотеричне значення або придбану низку допоміжних, езотеричних значень, найчастіше енантіосемічних відтінків.

Езотеричність французьких орфограм віддзеркалює діалектику розвитку візуально-графічних засобів спілкування. Вона сприяє вдосконаленню мовної системи і розширенню універсуму людини, наближає її до пізнання багатогранних явищ реального світу. Одночасно французька графіка є невід'ємною частиною ідеального універсуму, який побудовано за образом і подобою самої людини і який існує в мислячій істоті в постійному розвитку та розширенні [3].

Енантіосемія орфограм (слів, ідеограм, піктограм, символів) свідчить про наявність у одній лінгвістичній одиниці – графічного знаку – кількох значень, в тому числі екзотеричного та езотеричного. В той же час поліфонія та полісемія орфограм є характерною рисою сучасної французької графічної системи.

З іншого боку, вживані французькою орфографією нелітерні знаки (іллетрограми, ідеограми, піктограми) виконують функції літерних орфограм, тобто стають повноцінними значущими одиницями орфографії. Вони розрізняються за допомогою відповідних графічних елементів – графем, а також із використанням таких допоміжних чинників, як форма, розмір, колір тощо.

Французька графічна система стає універсальною з точки зору існування зв'язків між літерними та нелітерними знаками. Орфографіка констатує постійне збагачення сучасної графічної системи за рахунок внутрішніх резервів (розвиток комбінаторних можливостей літер), запозичень із різних мов, які мають різноманітні види письменності, введенням до алфавітної системи письма елементів ідеографії, ієрогліфіки, піктографії та символіки. Асиміляції нововведень сприяє відкритість і космополітичний характер французької мови. Щодо діалектики історичного розвитку писемності "від ідеографії до алфавіту", слід зазначити підсвідоме прагнення людства постійно перетворювати літери в ідеограми та навпаки [3].

Таким чином, теоретичні засади французького письма ґрунтуються на трьох взаємозалежних теоріях (теорія алфавіту, графеміка, орфографіка), кожна з яких має свій об'єкт дослідження та свою структурну одиницю: алфавіт – літеру, графіка – графему, орфографія – орфограму.

1. Амирова Т.А. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. – М.: Наука, 1985. – 286 с. 2. Бодуен де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – Т.2. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – С. 209–235. 3. Крючков Г.Г. Орфографіка сучасної французької мови // Наукові записки КНУ ім. Т.Шевченка. – К.: КПВД "Педагогіка", 2004. – с. 148–159. 4. Крючков Г.Г. Графеміка французької мови // Вісник КНЛУ. Серія "Філологія". – Т.12. – №1. – 2009. – С. 121–127. 5. Щерба Л.В. Теория русского письма. – Ленинград: Наука, 1983. – 134 с. 6. Frutiger A. L'homme et ses signes. – P. : Atelier Perrousseaux, 2004. – 319 p.